

PAUL F. KNITTER'İN DİNLER ARASI DİYALOG ANLAYIŞI

Mehmet Şükrü ÖZKAN*

Öz

Bu çalışmada Paul F. Knitter'in dinler arası diyalog anlayışı konu edinilmektedir. Knitter, dini çeşitlilik olgusu karşısında dışlayıcı, kapsayıcı ve çoğulcu tutumları sahiplenilen entelektüel bir süreç yaşamıştır. Nihai planda dini çoğulculuk hipotezinin de eksikliklerine değinerek, kurtuluş teolojisi ve karşılıklı küresel sorumluluk modellerini öne sürmüştür. Bu iki model onun dinler arası diyalog anlayışının şekillenmesi bakımından önemlidir. Bu nedenle dinler arası diyalog konusundaki görüşleri bu iki model çerçevesinde irdelenmektedir. Çalışmanın amacı Knitter'in dinler arası diyalog anlayışının kabul edilebilirlik imkânını ve tutarlı olup olmadığını irdelemektir.

Anahtar Kelimeler: Çeşitlilik, Diyalog, Kurtuluş, Din, Sorumluluk.

Interreligious Dialogue Understanding of Paul F. Knitter

Abstract

In this study, Paul F. Knitter's understanding of interreligious dialogue is studied. Knitter has experienced an intellectual process that embraces the exclusive, inclusive and pluralist attitudes in terms of religious diversity. Referring to the shortcomings of religious pluralism hypothesis in the final plan, he has suggested liberation theology and mutual global responsibility models. These two models are important in shaping his understanding of interreligious dialogue. Therefore, his views on interreligious dialogue are discussed in the framework of these two models. This study aims to examine both the possibility of acceptability of Knitter's interreligious dialogue understanding and this understanding is coherence or not.

Keywords: Diversity, Dialogue, Salvation, Religion, Responsibility.

Giriş

Dini çeşitlilik karşısında verilen cevaplarda dışlayıcı, kapsayıcı ve çoğulcu tutumlar kapsamında birçok düşünür dinler arası diyalog hakkında söylemlerde bulunmuştur. Fakat hangi tutumun sahiplenildiğine göre diyalog yorumu çeşitlenmiştir. Dışlayıcılığı savunanlardan bazıları diyalogun söz konusu olamayacağını,¹ bazıları ise olsa bile diğerlerine hakikatlerinin öğretilmesi bağlamında gerçekleştirilebileceğini düşünmüşler,² kapsayıcı tutumdakiler

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, Felsefe ve Din Bilimleri, (msozkan1250@hotmail.com).

1 Kraemer, dışlayıcı düşüncesi paralelinde tek gerçek dinin Hıristiyanlık olduğu düşüncesi ışığında diğer dinlerden bir şeyler öğrenmek gayesi güden her türlü diyalogu reddeder. Hendrik Kraemer, *The Christian Message in a Non-Christian World*, London: Edinburgh House, 1938, s. 106-107.

2 Dışlayıcılığın önemli temsilcilerinden McGrath, diğer dinlerle her hangi bir diyalogun, bir yandan misyon hareketleri için diğer yandan yanlış olması muhtemel bazı görüşleri yeniden incelemek için faydalı olduğunu fakat hakikat açısından diğerlerinden öğrenilecek bir şey olmadığını düşünmektedir. A. E., McGrath, "The Christian Church's Response to Pluralism", *JETS*, Vol. 4, N. 35, 1992, s. 491.

diğer dinlere hoş görülü yaklaşma ve onların muhtemel hakikat nüvelerini öğrenme açısından diyalogu yorumlamışlardır.³ Oysa çoğulculuğu benimseyenler her dinin eşit olduğu varsayımına dayanarak dinlerin farklı açılardan diyalog içerisinde olması gerektiğini iddia ederler.⁴

Paul F. Knitter, çoğulculuğu savunup dinler arası diyalogun zorunluluğuna inanan düşünürlerden bir tanesidir. O, dini çeşitlilik olgusu karşısında kademeli düşünsel yolculuğa sahiptir. İlk önce dışlayıcılığı savunmakla birlikte, sonraki aşamada özellikle Rahner'in öncülüğünü yaptığı II. Vatikan Konsili sayesinde kapsayıcılığı fark etmiş⁵ daha sonra ise Hick ile paralel bir şekilde çoğulculuğu benimsemiştir.⁶ Fakat çoğulculuğun bazı yönlerden yetersizliğini gerekçe göstererek eleştirilerde bulunarak dini çoğulculukla bağlantılı ve onu tamamlar şekilde, kurtuluş teolojisini ve karşılıklı küresel sorumluluk teorisini ortaya koymuştur.⁷

Kurtuluş teolojisi ve karşılıklı küresel sorumluluk modeli Knitter'in dinler arası diyalog fikrinin işlendiği iki model konumundadır. Karşılıklı küresel sorumluluk modeli, diyalogun teolojik bir anlayışa dönüşmesi bağlamında nihai düşüncelerini içerse de kurtuluş teolojisi fikri bu düşüncenin temelini oluşturmaktadır. Bu sebeple onun dinler arası diyalog hakkındaki

3 Mesela Pinnock'a göre diğerleriyle daha ılımlı ilişki kurmanın yolu diyalogdur. Ayrıca kutsal ruhun diğer dinlerde de işlev halinde olduğu gerçeği, bir yandan bu işlevi fark etmek diğer yandan onları dönüştürmek için kabul edilmelidir. Clark H. Pinnock, "An Inclusionist View", *Four Views on Salvation in Pluralistic World*, eds. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, s. 108-118.

4 Mesela Smith, diyalogun sadece dini alanda kalmaması gerektiğini, politik, ekonomik ve entelektüel alanda da tezahür etmesi gerektiğini belirtir. Bkz. Wilfred Cantwell Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, London: The Macmillan Press, 1989, s. 141., Wilfred Cantwell Smith, *The Faith of Other Men*, New York: Harper Toechbooks, 1972, s. 92.

5 Bu konsil kilisenin kendisi dışında kurtuluş olmadığı inancını reddedip, diğer din mensuplarına da kurtuluş kapısını açarak kapsayıcı bir anlayışa geçtiğinin kanıtı olarak gösterilmektedir. Konsilde dikkat çeken en önemli husus konsilin yedinci oturumunda deklare edilen *Nostra Aetate* adlı dökümandır. Bu doküman konsildeki algının yazıya dökülmüş hali olarak, kilisenin kendi dışında kurtuluşu kabul etmemeye görüşünden feragat ettiğinin kanıtı ve ilk adımı olarak yorumlanmaktadır. Rahner, "İsimsiz Hıristiyan" teorisini öne sürerek bu konsilin en temel figürlerinden birisi olmuştur. Bkz. Karl Rahner, "Christianity and the Non-Christian Religions", ed. J. Hick, & B. Hebblethwaite, *Christianity and Other Religions*, Oxford: Oneworld Publications, 2001.

6 O, Hick'in "Teolojide Kopernik Devrimi" teorisindeki düşünceleri temelinde Tanrı merkezli çoğulculuk modelini geliştirmiştir. Bu paralelde yeni hakikat ve kurtuluş anlayışı, teoloji görüşü ve Hıristiyanlık özelinde farklı bir kristoloji ortaya koymuştur. Bu düşüncelerinin ayrıntılı açıklaması için bkz. Paul F. Knitter, *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Toward the World Religions*, New York: Maryknoll: Orbis Books, 1994.

7 Knitter'in dışlayıcılıktan diyaloga ulaşma serüveninin ayrıntılı açıklaması için bkz. Paul F. Knitter, *One Earth Many Religion: Multifaith Dialogue and Global Responsibility*, Maryknoll: OrbisBooks, 1995, s. 2-23.

düşünceleri bu iki model çerçevesinde irdelenmelidir. Dolayısıyla konuyu bu bağlamda ele aldık. Çalışmamızın amacı Knitter'in dinler arası diyalog düşüncesine eleştirel bir yaklaşım geliştirmektir. Temel savımız ise Knitter'in öncüllerinden hareket edildiğinde ortaya çıkan durumun dinler arası diyalog yerine, dinler arası iş birliği olarak nitelenebileceğidir.

I. Kurtuluş Teolojisi

Knitter'in kurtuluş teolojisine geçmeden önce kurtuluş teolojisinin ne olduğundan bahsetmek yerinde olacaktır. Kurtuluş teolojisi, fakirlerin, ıstırap çekenlerin, ezilen ve zulüm görenlerin Tanrı tecrübelerinden yola çıkılarak oluşturulmuştur. Temel amaç, bu insanları buldukları durumdan kurtarmaktır. Bu teoloji her hangi bir dinin teolojik anlayışının doğru olduğunu göstermeye çalışılmamakta adaletsiz, zalim düzeni eleştirmektedir. Milyonlarca insanı etkileyen fakirlik, zulüm, baskı ve adaletsizlik karşısında ne yapılabileceği sorusu bu teolojik anlayışın temel karakteristiğidir.⁸

Kurtuluş teologları⁹ daha çok somut eylemlere tekabül eden praxis üzerinde durmaktadır. Bu teologlar, dünyayı daha iyi hale getiren somut eylemler olmadan hiçbir dinin ya da geleneğin değerlendirilmesinin bir anlam ifade etmeyeceğini düşünmektedirler. Onlara göre diğer dinler üzerinde mutlaklık iddia etmek ahlaki bir tutum değildir. Dolayısıyla modern teologların girdiği teolojik tartışmalara girmek anlamsızdır.¹⁰ Yani bu teologlara göre teolojik ya da felsefi her hangi bir tartışma, dünyayı ileri götürmeyecektir. Bu nedenle pratiğe yönelmeli ve dünyadaki olumsuzluklar önlenerek daha yaşanılabilir eşit fırsatlar sunan bir dünya meydana getirilmelidir.¹¹

Bu noktada Marksist felsefeye değinmek zorunluluk arz etmektedir. Çünkü kurtuluş düşüncesinin tarihsel materyalizm çerçevesinde işlendiği marksist felsefe, kurtuluş teolojisinin en temel dayanaklarından birisidir. Kapitalizm karşı kutbu olarak kendini tanımlayan bu anlayışa göre ekonomik ve siyasi olarak insanlığın sömürülmekten kurtulması gerektiği gibi, dînî bağlamda da bunun yansımaları gerçekleşmelidir. Böylece insanlığı burjuva-proleterya sınıflarına ayıran her anlayış terkedilmeli, dünyanın kaynakları tüm insanlığa her hangi bir ayırım gözetmeksizin eşit

8 Knitter, *No Other Name?*, s. 193.

9 Kurtuluş teologlarına JonSobrinio, Leonardo Boff ve Rosemary Ruether örnek verilebilir. Kurtuluş teolojisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Christopher Rowland, *Liberation Theology*, Cambridge: University Press, 1999., Leonardo and Clodovis Boff, *Introducing Liberation Theology*, Mryknoll: OrbisBooks, 1987., Frederich Sontag, "Political Violence and Liberation Theology", *JETS*, 33/1, 1990, s. 85-94.

10 Knitter, *No Other Name?*, s. 163.

11 Knitter, *No Other Name?*, s. 193.

şekilde dağıtılmalıdır. Bunun gerçekleşmesi için ise toplumsal, siyasi, ekonomik ve dini her türlü değerden soyutlanılarak özgürlük ve eşitlik temel değerler olarak kabul edilmelidir.¹²

Kurtuluş teologlarının görüşlerini temel alan Knitter, *No Other Name* adlı kitabında öne sürülen Tanrı merkezli modelin yetersizliğini kabul ederek¹³ bütün dinleri kapsayan ve ilkeleri dinler arası diyalog sürecinde ölçüt olması gereken “Dinlerin Kurtuluş Teolojisi” adını verdiği bir model öne sürmüştür. Bu modelde esas amaç insanlığın refah ve mutluluğunu artırmaktır.¹⁴ Bu amaç doğrultusunda, özgürlükçü düşünce, dinlerin mutlaklık iddialarından sakınan, diğerlerinin meşruiyetine saygı gösteren ve göreceliliğe düşmeyen bir diyalog için sağlam bir temel oluşturmalıdır. Dünya dinleri, yoksulluk ve baskıyı ortak bir problem olarak görmeli ve bu problemi ortadan kaldırmak için birlikte hareket etmelidir.¹⁵

Dolayısıyla diğer dinlerin kurtuluşun hakiki yolu olup olmadığı praxis-deki etkilerine bağlıdır. Yani dinlerin kurtuluş imkanına sahip olup olmadığı, etik değerleri ve kurtuluş pratiğini ne kadar içerdikleriyle belirlenebilecektir.¹⁶ Bu noktada Knitter için diyalogda temel olan şey teolojik açıdan ortak bir öz bulmak ya da her hangi bir ilah görüşünden yola çıkmak değildir. Dünya dinleri dünyadaki zulmü ve yokluğu müşterek bir problem olarak tanırlarsa ve kötülükleri ortadan kaldırmak için ortak icraat yaparlarsa, aralarındaki tüm farklılıkları aşabilirler.¹⁷ Bununla birlikte o, farklı teologların dinler arasında ortak bir öz ya da zemin aradıklarını fakat Tanrı, nihai varlık, müşterek öz ve mistik merkezin dinlerin ortak noktası olmadığını söylemektedir.¹⁸ Ona göre bahsi geçen bu ortak nokta bile farklı gelenekler-

12 Ayrıntılı açıklamalar için bkz. K. Marx ve F. Engels, *Seçme Yapıtlar*, çev. S. Belli vd., Ankara: Sol yay., 1979., G. Brenket, *Marx'ın Özgürlük Etiği*, çev. Y. Alogan, İstanbul: Ayrıntı yay., 1998., ayrıca bu konuda yapılmış bir çalışma için bkz. Ecehan Balta, “Marksizim: İnsan Özgürleşmesinin Felsefesi”, *Praksis (1)*, 2001, s. 82-91.

13 Knitter, "Toward a Liberation Theology of Religion", s. 187., Knitter'in kurtuluş teolojisiyle savunduğu modelin, Tanrı merkezli modelden temel farkı diğer inançlardan olanların kurtuluşunu değil, ezilmiş insanların kurtuluşunu ön plana çıkarmasıdır. Tabii bu fark Tanrı merkezli anlayışı tamamen rafa kaldırdığı anlamına gelmemelidir.

14 Mahmut Aydın, “Özgürlük Teolojisi Bağlamında Yeni Bir Dinler Teolojisine Doğru”, *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, s. 293.

15 Knitter, "Toward a Liberation Theology of Religion", s. 181.

16 Knitter, "Toward a Liberation Theology of Religion", s. 194

17 Mustafa Köylü, *Dinler Arası Diyalog*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2007, s. 75.

18 Bu teologlara Arnold Toynbee ve Wilfred Canywell Smith'i örnek vermektedir. Knitter, "Toward a Liberation Theology of Religion", s. 183.

de değişik şekillerde anlaşılır. Ona göre aranan ortak zemin kurtuluş teolojisi içindedir ve bu da dünyadaki mazlum insanlara yardım etmektir.¹⁹

Bu nedenle gerçek manada çoğulcu dinler arası diyalogun gerçekleşmesi için, kurtuluş teolojisinin gerekli bakış açısını sağladığı kabul edilmelidir. Çünkü kurtuluş teolojisi sayesinde orthopraxis, ortodoxy üzerinde hakimiyet kurmuştur. Bu nedenle Hıristiyanlar için İsa'nın eşsizliğini dogmatikleştirip üstünlük kurmanın bir anlam ifade etmeyeceği, diğer dinlerin de eşit şekilde kurtuluşu içerdiği konusunda gerekli adımlar atılmalıdır. Knitter'in bu noktadaki ana fikri şudur ki; diğer dinlerdeki figürlerin de en az İsa kadar kurtuluş amacına hizmet edebileceğidir. Artık Hıristiyanlar "kilise dışında kurtuluş yoktur" dogmasından vazgeçmek zorundadır.²⁰

Knitter, benimsediği kurtuluş teolojisi ile hakikat ve kurtuluşu teolojik bağlamda ele alan dinler teolojisinin birbirlerine muhtaç olduğu tezini öne sürer. Ona göre günümüzde kurtuluş teolojisini savunanlar ve dini çoğulculuğu savunan teologlar birbirini desteklemek zorundadır. Çünkü kurtuluş teolojisi dini çoğulculuk hipotezinin gerçekleşmesinde yardımcı olacak unsurlardan bir tanesidir. Dolayısıyla o, dinin sosyo-politik dönüşümde temel etken olduğunu vurgulayarak, daha adaletli ve iyi bir dünyanın dini tecrübeden yola çıkılarak kurulabileceğini düşünmektedir. Böylece din teolojisinde özellikle son dönemde kurtuluş teolojisinin bu etkisiyle, dinin içerisinde baskı, adaletsizlik ve yoksulluk gibi şeylerin olmadığı daha net ortaya konmuştur.²¹

D'Costa, Knitter'in dinlerin ortak kurtuluş yapılarına sahip olduğu yönündeki düşüncüyü, dünyadaki barışı, bağlılığı ve psikolojik bütünlüğü meydana getirmede dinlerin temel hazırladığı görüşünden ilham alarak öne sürdüğünü belirtmektedir. Bütün inançlar zihinsel, kalbi hoşnutluğu ve kişisel sağlığı iyileştirdiği için Knitter'e göre ortak kurtuluş yapısına sahip olmalıdırlar. D'Costa, dinlerin doğruluğunun ve kurtuluş hakkındaki bu teorinin basit psikolojik verilere dayandırılmasının daha ciddi epistemolojik sorunlara yol açacağını savunmaktadır. Ayrıca D'Costa, kullanılan verilerin psikolojik modern tezlere dayanmasının, İsa'ya dayanan tezlerden daha makul olamayacağını belirtmektedir. Ona göre bir ölçüt aranacaksa bunun İsa olması daha makuldür. Çünkü çoğulcular, epistemolojik ve hermenötikle ilgili sorunları minimize etmeye çalışmaktadır.²²

19 Knitter, "Toward a Liberation Theology of Religion", s. 186, Mustafa Köylü, *Dinler Arası Diyalog*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2007, s. 75.

20 Knitter, "Toward a Liberation Theology of Religion", s. 191-193.

21 Knitter, "Toward a Liberation Theology of Religion", s. 179-180.

22 Gavin D'Costa, "The Pluralist Paradigm in the Christian Theology of Religions", *Scottish Journal of Theology*, Vol. 39, s. 219., Çoğulculuğu savunan diğer düşünürler kurtuluşun

Knitter, özgürlükçü kurtuluş teolojisini oluşturmakla birlikte diyalog temelinde dini çoğulculuğu savunmakta ve mutlaklık iddialarına karşı çıkmaktadır. Aslında kurtuluş teologlarının söylemleri pratik açıdan bakıldığında anlamlı ve değerlidir. Fakat dinlerin pratik alandaki etkilerinin gerçekleşmesi için, doğru kabul edilen inanç önermelerinden feragat etmeleri gerektiği söylemi boşlukta durmaktadır. Çünkü teorik ya da teolojik ifadeler, pratik açıdan dünyevi ciddi problemlere katkı sunmayı engelleyecek durumda değildir. Olumsuzluk, inananların ya da siyasi tarafların kötü amaçları için dini alet etmeleri ve yapılan eylemleri dini kisveye bürüyerek gerçekleştirmelerinden kaynaklanmaktadır. Hakeza aksi durum söz konusu olsa bile dinlerin mutlak iddialarını reddetmek, bu iddiaları her hangi bir şeye indirgemek dinleri anlamsızlaştıracak ve otantik bağlamından uzaklaştıracaktır.

II. Karşılıklı Küresel Sorumluluk Modeli

Kurtuluş merkezli modelin bir üst kademesi olan “karşılıklı küresel sorumluluk” modelini oluşturan Knitter bu modeli daha çok “One Earth Many Religions” adlı eserinde temellendirmiştir. Kendisi bu eserdeki temel amacının dinler teolojisi ve kurtuluş teolojisinin temel kaygılarını ve diyalog hususundaki kaygılarını ortak bir zeminde bir araya getirmek olduğunu belirtmektedir. O yine bu kitabında bütün dinlerin dünyadaki acı olgusunu ortadan kaldırmak için çabalaması, bu sebeple de kurtuluş teolojisinin dinler arası diyalog teolojisine dönüşmesi gerektiğini ileri sürmektedir.²³ Yani dinler arası diyalog denen şey aslında modern çağın en kapsamlı teolojik olgusu, dinler teolojisi ve kurtuluş teolojisi bu olgunun birer parçası olacaktır. Bu tablo ise dinlerin çoğulcu ve kurtarıcı diyalogu olarak adlandırılmaktadır. Bu nedenle karşılıklı küresel sorumluluk modelindeki dinlerin karşılıklı diyalogu düşüncesi, dini çoğulculuğu ve onun getirisi olan dinler arası eşitlik fikrini desteklemektedir. Böylece bu modelde dinler, farklı milletlerden ve dinlerden olan arkadaşların birbiriyle olan samimi ve otantik ilişkisi gibi bir birliktelik kurabileceklerdir.²⁴

teolojik bağlamda bütün dinlerde eşit olduğunu iddia etmektedirler. Aslında Knitter de çoğulculuğu savunduğu ilk zamanlarda aynı görüşteydi. Fakat diyalogla ilişkili kurtuluş teolojisini oluştururken farklı düşünceler ortaya koymuştur. İman vasıtasıyla her dindarın eşit imkana sahip olduğuna yönelik fikirler için bkz. Smith, *Towards a World Theology*, s. 168 vd., Dinlerin kurtuluş bakımından eşit geçerliliğe sahip olduğuna yönelik düşünceler için bkz. John Hick, *Dialogues in the Philosophy of Religion*, New York: Palgrave Macmillan, 2001, s. 127 vd.

23 Knitter, *One Earth Many Religion*, s. 14.

24 Knitter, *One Earth Many Religion*, s. 15-16.

Çoğulculuğu savunmaya başladığı ilk andan itibaren dinler arası diyalogun olması gerektiğini iddia eden Knitter, ortaya koyduğu bu modelle o zamanki anlayışı arasındaki bariz farkı, ilk dönemdeki diyalog anlayışının Tanrı merkezli, ikinci dönemdeki ise kurtuluş merkezli olmasıyla ifade etmektedir. Üstelik bu modelle otoriter, tek yanlı olmayan, karşılıklı, ilişkisel ve evrensel iddialar ortaya koymak amacıyla olduğunu belirtmektedir.²⁵

Karşılıklı küresel sorumluluk modelinin ilk sacayağı acı olgusudur. Bu acı olgusu adaletsizlik, insani olmayan koşullar, açlık, ekolojik bozulma gibi unsurları kapsamaktadır. Bu noktada Knitter, çoğunlukla farkındalık uyandıran değer ve gerçeklere dayanan evrensel ve uyumlu eylemlere dünyanın bizi çağırdığını belirtir. Bu görüşüne yönelik olarak çoğulcuların samimi olmadığı, emperyalist amaçlar güttüğü, dinler arasındaki farkları gözetmediği vs. hususlar hakkındaki eleştirilere karşı onun savunması, bu kaygılara katılmakla birlikte bazı koşul ve kişilere bağlı olarak öne sürülen durumlara dayanarak acı çekme ve ekolojik çöküntü gerçeklerini göz ardı edemeyeceğimizdir. Çünkü günümüz dünyasında doğrunun ne olduğunu belirleyecek ortak bir zemin bulunmadığı takdirde para veya silah gibi güç unsurları bu doğruyu belirleyecektir. Bu nedenle diyalog için ortak bir gündem bulma imkânını reddetme, doğrunun ölçütünü gücün eline bırakmak anlamına gelecektir.²⁶ Acı olgusu dünyadaki bütün dinleri ortak bir gündem etrafında toplanmaya çağırır. İnsanların geleceğini tehlikeye atan ve hayatların tükenmesine yol açan problemi ele alan bu gündem, dinlerin bir araya gelmelerini ve karşılıklı mantıklı eylemleri içermektedir. O, bu durumu kozmolojik sorumluluktan neşet eden kozmolojik iman olarak nitelendirmektedir. Çünkü bu gündemde her dindar birey kendi dini ve milli sınırlarından soyutlanarak, bu evrensel problem karşısında yeni bir dini farkındalığa sahip olmaktadır. Knitter, bu farkındalığı, birbirlerini anlamalarında ve yargılamalarında dindarlara yeni fırsat ve sorumluluklar yükleyen diyalog için “kairos” olarak görmektedir.²⁷

25 Knitter, *One Earth Many Religion*, s. 17.

26 Knitter, *One Earth Many Religion*, s. 55-56.

27 Knitter, Paul Tillich'in “Hıristiyanlar için bireysel ya da toplumsal fırsatın meydana geldiği ilahi kaynaklı zaman ya da an” olarak nitelediği bu terimin Hıristiyanlığın tarihine uygulandığında yeni doktrin ve inançların, hatta bazı düşüncelerin, Hıristiyan tarihindeki dönüm noktası olduğunu vurgulamaktadır. O, Greko-Roman etkisinin Hıristiyanlık için öneminin altını çizmekle birlikte, günümüzdeki dini çoğulculuğun da onun için aynı öneme sahip olduğunu belirterek *Kairos* olarak adlandırılabilen bu dönemin benzer öneme sahip değişimi sağlayacağını düşünmektedir. Greko-Roman etkisi sonucu nasıl değişim yaşandıysa şimdi de aynı etki beklenmektedir. Bu Hıristiyan inancındaki doktriner konuların yeniden ele alınmasını gerektirmektedir. Ayrıca bu fırsatın değerlendirilmesi aşamasında Hıristiyanlığın diğer dinlerle diyaloga girmesi gerekir. Knitter, *No Other Name?*, s. 17-18.

Knitter, acı olgusunu birkaç sınıfa ayırmaktadır. Bunlardan ilki fakirlik sebebiyle bedenın acı çekmesidir. Dünyamıza bakıldığında kitleler halinde birçok insan açlıktan muzdarip olmaktadır. Bu nedenle ahlaki inanç ve his temelinde fakirlik problemi olarak adlandırılan bu problemin dini birliktelik aracılığıyla siyasi ve toplumsal alanda çözümüne destek olunmalıdır. İkinci problem ise suistimalden kaynaklanan dünyanın acı çektiği gerçeğidir. Yani insanlığın hayat imkânını tehlikeye atacak şekilde dünyamızın kaynakları heba edilmektedir. Bu son zamanlarda ekoloji felsefesinde dillendirilen temel sorundur.²⁸ Üçüncü problem ise ruhun acı çekmesidir. Bedenin ve dünyanın acı içinde kıvrandığı adaletsiz düzende, kişilerin ruhsal bozukluklara duçar olması kaçınılmazdır. Bu durum insanların birer kurban olduğunun kanıtıdır. Şiddet nedeniyle çekilen acı dördüncü ve son basamaktır. Çeşitli nedenlerle ortaya çıkan savaşlar özellikle son yüzyılda birçok insanın mağdur olmasına yol açmıştır.²⁹

Knitter'e göre dünyamızı acıdan ve çöküntüden kurtaracak en önemli olgu, insanlığın ahlaki muhakemesi ve bağlantısıdır. Bu durumda var olan krizleri çözenin tek yolu olan evrensel ahlak teorisini kabul etmektedir. Çünkü evrensel ahlak tüm dinlerin ve milletlerin ortak paydada buluşmasını sağlayacak en önemli etkidir. O, modern ahlak teorilerine bakarak bu görüşünü desteklemeyi amaçlar. Onun için kayda değer en ciddi teoriler Hans Küng ve Leonard Swidler'in küresel ahlak düşünceleridir.

Küng'e göre ekonomik, sosyal, politik ve ekolojik gelişmeler, dünyamızda insanoğlunun hayatını idame ettirmesi için dünya ahlakına zorunlu olduğunu göstermektedir. Hayatı devam ettirme olasılığımız olduğu bu tek dünyada, her ne kadar farklı ahlak anlayışlarına sahip olsak da, tek bir dünya ahlakına ihtiyaç duymaktayız. Bu konsensüs ancak diyalog aracılığıyla ve dinlerin dâhil olmasıyla mümkündür.³⁰ Küng'ün bu önerisine destek veren Swidler, tamamen netleşmiş ve total bir ahlak anlayışına sahip olunamasa da iyi ve kötüye yönelik temel tutum ve davranışlar üzerinde ortak bir anlayış geliştirilebileceğini belirtmektedir. Fakat ona göre bu küresel ahlakı acil

28 Ekoloji felsefesiyle ilgili bazı çalışmalar için bkz. Murray Bookchin, *Toplumsal Ekolojinin Felsefesi*, çev. Rahmi G. Öğdüt, İstanbul: Sümer Yay., 2015., *The Philosophy of Ecology*, ed. David R. Keller and Frank B. Golley, Athens: The Georgia Press, 2000., *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*, Timothy Morton, London: University Minnesota Press, 2013.

29 Knitter, *One Earth Many Religions*, s. 58-67.

30 Hans Küng, *Global Responsibility: In Search of a New World Ethic*, New York: Crossroad, 1991, s. 25-52., Küng'ün, global ahlak düşüncesini insanlığın egzistansiyel bir sorunu olarak ele aldığını öne süren, bu ahlak projesinin fikri ve felsefi temellerinin tartışıldığı mülakat şeklindeki çalışma için bkz. Mustafa Eren, "Benedict Okeja ve Helmuth Wagner, Hans Küng ile Küresel Ahlak Üzerine", *Kelam Araştırmaları*, 13:1, 2015, ss. 423-437.

şekilde tesis etmek için kendiliğinden ve gelişigüzel oluşacak bir konsensüs yerine Birleşmiş Milletler gibi oluşumların bu amaç için çaba sarf etmeleri gerekmektedir.³¹

Knitter, küresel ahlak anlayışından yola çıkarak global dinler arası diyaloga ulaşmaktadır. Çünkü dini imanın zorunlu bileşeni olan ahlak olmadan global ahlak gerçekleşemez. Bu ahlak anlayışına paralel olarak, ahlaki amaç ve araç açısından genel anlaşma tarafından yönlendirilmeksizin ortak eylemde bulunulamaz. Fikir birliğine sahip olunmadıkça, farklı gruptan insanlar ortak problemlerle yüzleşmek zorunda kalacaktır. Küresel ahlakı milletlerin samimi diyalogunda gerçekleştirmek gerekir. Bu iki düşünürün önerdiği gibi altın kural olarak nitelenebilecek ortak değer, tutum ve ilkeler sayesinde çatışmaya girmeden, dünyamızdaki sosyal ve ekolojik problemler karşısında çözümler bulunabilir ve bu da dinlerin teşvikiyle mümkündür.³²

Dolayısıyla onun için küresel sorumluluk dinler arası diyalogun ham-maddesidir. Çeşitliliğin ve göreceliliğin olduğu bir ortamda gerçek diyalogun ortak zemini olan sorumluluğa ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü küresel sorumluluk, çevresel ve insani tehditlerden kurtulmanın yolu olan dinler arası diyalogun var olma şartıdır. Güvenebilecekleri bu ortak zemine dayanarak insanlar, kurtuluş çabasında dayanışma içinde, dinler arası konuşma görevinde daha inançlı ve motive olmuş olacaklardır. Fakat o, dinlere ve özellikle Hıristiyanlığa baktığında görülen belirtilerin böyle bir dayanışma içerisinde olmadıklarını gösterdiğini ileri sürer. Bu noktada dindarlara yardımcı olacak en önemli etkenler küresel sorumluluk ve ekolojik acı gerçeğidir.³³

Gelinen noktada kurtuluş merkezli dinler arası diyalogun gerçekleşmesi için gerekli şart olan küresel sorumluluğun tamamlayıcı parçası olan praxisin hayata geçmesi gerekmektedir.³⁴ Farklı dinden insanlar bu dünyanın daha güzel olması için gerekli adımları atacak pratik eylemler içerisinde olmadıkça teolojik ve dini açıdan da konuşma imkânına sahip olamayacaklardır. Yani aslında pratik alanda yapılması gerekenler, dua ve ritüel gibi çeşitli dini unsurları dışarda bırakmamaktadır. Fakat küresel sorumluluğun praxisi gerçekleşmediği sürece bu unsurların hiçbir önemi kalmayacaktır. Knitter'e göre dinler arası diyalogun zorunlu parçalarından biri olan praxis

31 Swidler'in bu konudaki ayrıntılı düşünceleri için bkz. Leonard Swidler, "Towards a 'Universal Declaration of Global Ethos'", *Journal of Ecumenical Studies*, Vol. 42, No. 3, 2007., Küresel ahlak teorisinin dünyamızdaki ortak problemleri engelleme imkânının eleştirel olarak irdelendiği bir çalışma için bkz. Nejdet Durak, "Küreselleşme Evrensel Bir Etik İmkânı Sağlar mı?" *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 23, 2009/2, ss. 33-49.

32 Knitter, *One Earth Many Religion*, s. 70-72.

33 Knitter, *One Earth Many Religion*, s. 79.

34 Knitter, *One Earth Many Religion*, s. 82.

yeni ve tuhaf bir şey değildir. Antik Yunan'da Aristoteles'in, hakikati bilmenin sadece akli boyutu olmadığını, bunun *phronesis*³⁵ yani pratik erdem olmadan gerçekleşmeyeceğini ifade ettiğini ayrıca modern filozofların da bu hususta hemfikir olduğunu belirtmektedir. Kısaca küresel sorumluluğun gerektirdiği eylemleri gerçekleştirmeden hakikate sahip olunduğu yönündeki hiçbir düşünce tamamlanmış ve doğru kabul edilemez. Bu durum hakikati tamamen pratikte aranmasına yol açacak şekilde indirgemeye sebep olmamalıdır. Fakat ortak pratik eylemler gerçekleşmedikçe adaletsiz yapının ve çevresel felaketlerin önüne geçilemeyeceğinin farkına varılmalıdır. Zaten dini figürlerin hayatlarına bakıldığında, dinlerin iyiye yönelik pratik ve dönüştürücü niteliğinin hakikatin önemli parçası olduğu görülecektir. Bu nedenle özgürleştirici ve dönüştürücü praxis, dinler arası diyalogda en önemli parçalardan birisidir. Çünkü bu dünyanın şu anki hali pratik dönüşümün gerçekleşmediği durumda gerçek diyaloga izin vermeyecektir.³⁶

Knitter'in küresel sorumluluğa dayalı dinler arası diyalog modelinin can alıcı noktası bütün dini geleneklerin, kendisinin ileri sürdüğü hususları kabul edip etmeyeceğidir. Çünkü bütün din mensuplarının küresel sorumluluk, kurtuluş ve diyalog kavramlarına nasıl baktığı ve bu kavramları nasıl yorumladığı onun için önemlidir. Bu nedenle kurtuluş, özgürleşme ve adalet gibi konuların, hakikat için mutlak kural olup olmamasının ne derece kabul göreceği bu teorinin geleceğini belirleyecektir. Knitter'in bu sorunlara cevabı evet olacaktır. O, bütün dinlerin dinler arası diyalogun amacı ve temeli olarak küresel sorumluluğu uygulama kabiliyetine sahip olduğunu iddia etmektedir.³⁷

Dinlerin kendilerini ve birbirlerini anlama çabalarında, küresel sorumluluğun temel bileşen olduğu iddiasında bulunan Knitter, bütün din temsilcilerinin dünyadaki insani ve ekolojik durumu göz önünde bulundurarak, ayrıca kendi dini gelenekleri içinde bu iki husus hakkındaki yorumları ve tecrübeleri de gözetererek, bu teoriye destek olabileceklerini düşünmektedir. Bu sebeple de çeşitliliğin ayırıcı değil tamamlayıcı unsur olduğunun farkına varmaları gerekir. Dinlerin Tanrı, mutlak ve öteki dünya hakkında inanç geliştirmek gibi yükümlülükleri olsa da aynı şekilde dünyada yanlış giden şeyleri düzeltme adına da yükümlülükleri vardır. Her din dünyada ve top-

35 "Phronein" fiilinden türetilmiş, Aristo'nun "Nicomachean Ethics"te geliştirdiği, "pratik bilgelik" olarak çevrilen bu kavram kapsamında o, erdemli insanın *phronesis* sahibi olduğunu, ahlaki olarak neyin doğru olduğunu bilip onu yapabilme bilgeliliğine eriştiğini belirtir. Aristo'nun pratik bilgelik hakkındaki ayrıntılı düşünceleri için bkz. *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınları, Ankara, 1998.

36 Knitter, *One Earth Many Religion*, s. 85.

37 Knitter, *One Earth Many Religion*, s. 97.

lumda kötü giden şeyleri iyileştirmek için bir tavır takınmaktadır. Çünkü dinler insanı değiştirmek ve dönüştürmek amacındadırlar.³⁸

Aslında karşılıklı küresel diyalog modelinde Tanrı merkezli modelden yorumlara rastlanır. Bunlardan biri Hıristiyanların yeni bir kristoloji anlayışına sahip olması gerektiğidir. Bu anlayış kurtuluş merkezli modelde de vurgulanan temel iddialardan bir tanesiydi. Çünkü Knitter'e göre mutlaklık iddiası barındıran hiçbir diyalogun yaşamaya imkanı yoktur. Bu nedenle Hıristiyanlar İsa anlayışlarında ciddi değişikliklere gitmek zorundadırlar. Dolayısıyla çoğulcu kristoloji anlayışı Hıristiyanlarca tepkiyle karşılanmalıdır. Çünkü bu anlayışta İsa'nın eşsizliği mutlaklık anlamında olmasa da yine savunulmaya devam edegelmiştir. Çoğulcu hipotezde en rahatsız edici yorumlara sahip Hick'in düşünceleri bile İsa'nın ilahiliğine ve kurtarıcı gücüne itiraz olarak okunmamalıdır.³⁹ Fakat bu düşünceler akabinde Knitter, çoğulcuların İsa'nın eşsizliğine itiraz etmediklerini ifade ederken, bunu tüm dini figürlerin eşit sayılması gerektiği noktasındaki çoğulcu düşünceye ters düşerek ileri sürmektedir. Çünkü o, İsa'nın diğerlerine nazaran tarihsel alanda ciddi farklılıklara ve öneme sahip olduğunu iddia etmektedir.⁴⁰

Yeni kristoloji yorumu, Knitter'e göre Hıristiyanların İsa'yı yegâne olmasa da ilahi bir kişilik ve kurtarıcı olarak görmeye devam etmeleri gerektirdiğini içermelidir. Aslında bu onun için İsa'yı diğer dinlere daha kolay anlatmanın ve kabul ettirmenin en kolay yoludur. Ancak, bu noktada dikkat çekici düşüncelerini sıralayacaktır. O, İsa'nın Tanrı'nın kurtarıcı gücü ve gerçekliğinin enkarnasyonu olduğu gerçeğini diğer dini figürler için de ileri sürülebileceğini belirtir. Yani diğer dini figürler Tanrı'nın oğlu ya da kızı şeklinde ilahi ve kurtarıcı şahsiyetler olarak kabul edilebilir. Fakat bu her zaman ihtimal dâhilinde bir durum olmalıdır.⁴¹ Görülmektedir ki, Knitter evrimsel olarak açıkladığı düşüncelerinde hiçbir ilerlemeye sahip değildir. Hatta çoğulculuğun bir adım ilerisi olarak tanımladığı bu modelde, çoğulculuktan geri adım attığını göstermektedir. Çünkü dini çoğulculukta bir ilahi varlığın hakiki diğerlerinin ihtimali olarak kabul edilmesi imkânsızdır. Ay-

38 Knitter, *One Earth Many Religion*, s. 101.

39 Hick'in İsa'nın eşsizliği konusundaki ayrıntılı çalışması için bkz. *The Myth of God Incarnate*, London: SCM Press LTD., 1977.

40 Hick, Knitter'in "diğer dinlerde Tanrı'nın sevgisinin olma ihtimali" düşüncesini eleştirmektedir. Ona göre kapsayıcılıkta hatta dışlayıcı görüşte bile bu minvalde düşünceler bulunmaktadır. Hick, diğer dinlerin de her yönden Hıristiyanlığa eşit olduğu düşüncesinin çoğulculuğun temel dinamiği olduğunu belirterek bu temel ilkedeki ayrılmanın çoğulculuktan sapma olacağını ima etmektedir. O, Hıristiyanların vahyi kemal seviyesinde yaşadıkları düşüncesine sahip oldukları sürece meydana gelebilecek her hangi bir diyalogda bu üstünlük psikolojisinin bir şekilde söylemlerine ve eylemlerine yansıtacağını düşünmektedir. Hick, *Dialogues in the Philosophy of Religion*, s. 203-205.

41 Knitter, *One Earth Many Religion*, s. 35.

rica Knitter bu yeni modelini oluştururken Hıristiyan geleneğindeki kavram ve inançlar bağlamında görüşlerini temellendirmektedir. Bundan dolayı diğer dini figürleri Hıristiyan ilah anlayışına göre şekillendirmeyi önermektedir.

Gavin D'Costa pek çok yönden Knitter'in diğer dinlere karşı tutumunu hayran olunacak yorumlar olarak kabul etse de, onun dinler arası diyalog kavramıyla Hıristiyanlığı uyumlu kılmak için Hıristiyan imanının doktrinlerini revize etme ve değiştirme girişimini eleştirmektedir. Ona göre Knitter'in amacı evrensel adaleti inşa etmek ve bu inşada dinlerin olumlu anlamda kışkırtıcı niteliğinden faydalanmaktır. Fakat bu amacın gerçekleşmesi için doktrinel hakikat iddialarının görecelileşmesini ön görmektedir. D'Costa, Knitter'in Katoliklik ile dinler arası diyalog arasındaki uyumu göremediğini iddia etmektedir. Bunun ona göre iki temel sebebi vardır. Bunlardan ilki metodolojik ve asli yönden, ikincisi ise psikolojik açıdandır. Buna göre Knitter, dışlayıcı hakikat iddialarının diyaloga düşman olduğunu varsayarak onlardan hoşlanmamaktadır. Daha önemlisi o, her hangi bir Hıristiyan inanç yorumunu ve "İsa'nın Tanrı'nın tek oğlu ve kurtuluşun tek yolu olduğu" gibi temel dışlayıcı Hıristiyan doktrinlerini dışlamaktadır. Psikolojik açıdan ise Knitter, kibirlilik ve üstünlük iddialarını eşit tutmaktadır. Böylece üstünlük iddialarını diyalogun önünde engel görerek değiştirmeye çabalamaktadır. Böylece din dilini literal olmaktan çok sembolik anlamında ele almakta ve bu iddiaların metafiziksel ya da ontolojik güçlerini inkâr etmektedir. Oysa D'Costa'ya göre her hangi bir mutlak iddia sosyal açıdan diğerini tehdit etmediği sürece diyalog için sorun teşkil etmez. Her ne kadar tarihi seyir içerisinde böyle durumlar olmuş olsa da bugün Hıristiyanlar özellikle II. Vatikan Konsili'nden sonra zorlayıcı misyonundan vazgeçmiştir. Bu sebeplerle Knitter'in kurnazca sosyal eylemi öne sürüp imanın öncelikli konularını arka plana itme girişimi kabul edilemez. Çünkü imanın temel konularından feragat edilemez. Yani doktrinleri sadece ve sadece onun iddia ettiği anlamda diyaloga destek verdiği ölçüde geçerli sayma, olgusal gerçekliğe aykırıdır. İslamiyet, Hinduizm ve diğer dinlere bakıldığında bütün dinlerde dışlayıcı iddiaların var olduğunu görmek zor değildir. Mesela Müslümanlar enkarnasyonu kabul etmemektedir. Sırf diyaloga uygun hareket etmek için Knitter'in İsa hakkındaki iddiaları değiştirme yaklaşımı doğru değildir.⁴²

D'Costa gibi Harold A. Netland da Knitter'in Tanrı merkezli dini çoğulculuk modelinde görülen hususların üstü örtük şekilde dinler arası diyalog anlayışında var olmaya devam ettiğini ima ederek ona sorular yöneltmekte-

42 Gavin D'Costa, Paul Knitter and Daniel Strange, *Only One Way?*, London: SCM Press, 2011, s. 139-145.

dir. Bu sorulardan ilki, ilk zamanlarda bağlayıcı olan Kutsal Kitap hükümlerinin günümüzdeki durumunun ne olduğuyla ilgilidir. Çünkü Knitter, küresel çağımızda koşulların değiştiğini düşünmekteydi. İkinci soru ise Hıristiyanlığın tek doğru din olmadığı veya her hangi bir dinin doğru olduğu söylemlerinden onun tam olarak ne kastettiğiyle bağlantılıdır. Üçüncü soru ise dini çoğulculuk ve dinler arası diyalog varsayımlarının önündeki en büyük engeldir. Bu soruda Netland, dini çoğulculuğu savunan ve dinler arası diyalogun gerekliliğini vurgulayan Knitter'in tüm dinlerin ötesindeki Mutlak fikri hakkında ne düşündüğü ve Hıristiyanlık açısından bu düşüncenin ne ifade edeceğiyle ilgilidir.⁴³ Netland, sosyal adaletsizlik, zulüm vs. konularda düzeltilmesi gereken birçok hususun olduğu ve bunda dinlerin aktif rol oynaması gerektiği noktasında onunla mutabık olduğunu belirtmekle birlikte, şiddetin kaynağının dini inancın olmadığı bu nedenle doğru olarak kabul edilen dini inançların değiştirilmesi noktasında fikir ayrılığı yaşadıklarını söylemektedir.⁴⁴

Bu eleştirilerine karşılık Knitter, hiçbir geleneğin değişmeyen kutsal varlık olmadığını, birçok Hıristiyan teoloğun da dinleri mümkün kurtuluş yolları olarak gördüğünü ileri sürerek cevap vermektedir. Ayrıca II. Vatikan Konsilinde diğer dinlerdeki iyi şeylere değer verilmesi gerektiğinin açık şekilde belirtildiğini vurgulamaktadır. O, D'Costa'yı diyaloga çağırmakta samimi olarak görmek istediğini fakat teolojik anlayışının buna engel olduğunu söylemektedir. Bundan dolayı "kilise dışında kurtuluş yoktur" dogmasının artık bir atasözü sayılması gerektiğinin altını çizmektedir. İsa'nın konumuna gelince o, İsa'yı kurtuluşun tamamlayıcı figürü, D'Costa'nın ise bağlayıcı unsuru olarak gördüğünü belirtir.⁴⁵

D'Costa ise geleneğin değişen ve değişmeyen yönleri olduğunu söyleyerek Knitter'e bir az da olsa katılmaktadır. Fakat o, gelenekte siyasi ve sosyal anlamda değişmelerin gayet normal karşılanabileceken, itikadi konular da böyle bir durumun söz konusu olamayacağını ileri sürer. Bu açıdan bakıldığında diğer dinlerin Hıristiyanlığa eşit şekilde kurtuluş yolu olarak kabul edilmesi imkânsızdır.⁴⁶ Yani Katolik kilisesi insani ve sosyal anlamda tabîki yanlış şeyler yapmıştır fakat son dönemde bu yapıların yanlış olduğu kabul edilmiş ve birçok teolog bu durumu kabul etmiştir. Hakeza diyalog adı altında Knitter'in söylediği dünya ve insan iyiliğine katkı mahiyetinde bunlar olumlu gelişmelerdir.

43 Paul F. Knitter and Harold A. Netland, "Opening Remarks", *Can Only One Religion Be True?: A Dialogue*, Ed. Robert B. Stewart, Minneapolis, MN: Fortress Press, 2013, s. 35-36.

44 Knitter and Netland, "Opening Remarks", s. 37.

45 D'Costa vd., *Only One Way?*, s. 153-160.

46 D'Costa vd., *Only One Way?*, s. 193-197.

D'Costa, bu eleştirilerinin yanında daha ciddi sıkıntının Knitter'in bakış açısında olduğunu iddia eder. Knitter'in görüşlerini ele aldığı anda, onun ileri sürdüğü diyalog anlayışının aslında spesifik ve dışlayıcı hakikat ölçüleriyle iş gördüğünü belirtir. Knitter'in bir dinin doğruluk, adalet, barış ve sevgi getirdiği oranda geçerliliğe sahip olacağı düşüncesi, D'Costa'ya göre dinler için konulmuş kesin bir ölçüttür. Buradan yola çıkarak o, Knitter'in teori ve pratik arasında yanlış bir bağ kurduğunu göstermeye çalışır. Ona göre adalet ve barış gibi değerleri kendi geleneklerinden izole ederek onlara spesifik anlamlar yüklemek sorunlu bir davranıştır. Öncelikli olan her geleneğin hususi özelliği olması hasebiyle, her dinin hakikate eşit mesafede olması anlayışı zayıflamaktadır. Knitter'e göre de tüm dinlerde hakikat, adalet, barış ve güzellik şeklinde tezahür etmektedir. Bu şekliyle hakikat her hangi bir dinin ilahi varlık hakkındaki spesifik anlayışını önceliklemez. D'Costa her hangi bir geleneğe bağımsız bir şekilde adaletin gerçekleşemeyeceği kabulüyle, Knitter'e tüm geleneklerden bağımsız bir şekilde bunun tesis edilemeyeceği eleştirisini yöneltilmektedir. "Kimin adaleti ve hangi barışın" peşinde olduğu sorusunun da Knitter'e yöneltilen en can alıcı soru olacağını üzerine çizmektedir. D'Costa'ya göre bir dinin adalet olarak gördüğü şey diğeri için kötü bir eylem olabilir. Kısaca adalet, barış veya iyiliğin bütün dinleri aynı potada eritecek bir objektivitesi yoktur ve bu öğelerin kapsayıcılık içerdiği kadar dışlayan hakikat iddialarında da buldukları bir gerçektir.⁴⁷

Netice itibarıyla Knitter, diyalog sürecini sadece, belli ortak kaygılar üzerinden yürütülebileceğini savunmak istemektedir. Fakat tekrar dikkat çekmek gerekir ki, diyalogun tam olarak ne olduğu kadar neler üzerinden yürütülebileceği de ayrı bir problemdir. Sadece belli sorunlar etrafında düşünmek ve çözüm aramak, diyalogdan bahsetmek midir? Batı dünyasında da bazı yazarlar diyalogun sadece pratik kaygılar üzerinden yapılamayacağını, teorik temellere sığınacağını teslimetmişlerdir.⁴⁸ Aslında diyalogdan bahsedilecekse belli teolojik meselelerin tartışılması gerekmektedir. Oysa Knitter küresel sorunların tartışıldığı ve ortak problem olarak kabul edildiği, aynı zamanda bu sorunların çözümünün tartışıldığı ilişkiye diyalog demektedir. Bu nedenle diyalogun mahiyet ve imkânının tartışmaya açılması gerekmektedir.

47 Gavin D'Costa, "Dinlerle İlgili Çoğulcu Bakış Açısının İmkansızlığı", *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, s. 203-205.

48 Bkz. Eric J. Sharpe, "The Goal of Inter-Religious Dialogue." *Truth and Dialogue*, ed. J. Hick, London: Sheldon Press, 1979, s. 78.

III. Dinler Arası Diyalogun Mahiyeti ve İmkânı

Dinler arası diyalog, farklı din ve inançlara sahip iki ya da daha fazla kişinin Mutlak Hakikat hakkında, hem daha fazla bilgi almak hem de yeni şeyler öğrenmek için bir araya gelmek suretiyle iletişim kurma süreci olarak tanımlanmaktadır.⁴⁹ Aynı zamanda diyalog, farklı inanç sahiplerinin arasında tezahür eden çatışma noktalarının en aza indirgenip, iki taraf arasında daha olumlu ilişkiler kurmak anlamına gelmektedir.⁵⁰ Leonard Swidler, diyalogu farklı görüşlere sahip iki kişinin bir konuda birbirleriyle yaptıkları görüş alış-verişi olduğunu ifade etmekle birlikte, görüş alış-verişinden sonraki aşamanın öğrenme, gelişme ve değişme süreçlerini izlediğini belirtmektedir.⁵¹ Yani diyalog bir konu hakkında farklı kişilerin görüş alış-verişi yaptıktan sonra yeni şeyler öğrenip gelişmesi ve değişmesi demektir. Bu sayede insanlar varolan kanaatlerini farklı yorumlara tabi tutacaklardır. Diyalogda her hangi bir taraf diğerini daha fazla etkileyebilir. Böylece bir taraf kendi inançlarını değiştirebilir. Küng ise diyalog tanımına üç maddede ulaşmaktadır. 1. Dinler arası barış olmaksızın milletler arası barış olmaz. 2. Dinler arası diyalog olmaksızın dinler arası barış olmaz. 3. Dinlerin temelleri araştırılmaksızın dinler arası diyalog olmaz.⁵² HansKüng'ün yukarıdaki ifadelerinden anlaşılmaktadır ki, bahse konu olan dinler arası diyalogun temelinde dinlerin teolojik yapılarının incelenmesi yer almaktadır. Yani bu şu demektir; dinler arasındaki temel tezat noktaları belirlenip ortak bir paydada buluşmadıkça dinler arası diyalog gerçekleşmeyecektir. Burada yapılan mantık hatası da, yapılacak diyalogdan önce bir hazırlık evresi ön görülmesidir. Yani diyalogun amacı barış olsa da bu yapıya kapsamlı bakıldığında amacın diyalogun kendisi olduğu anlaşılacaktır.

Dinler arası diyalogun ilkeleri birkaç maddede özetlenmektedir.⁵³ 1. Diyalogun temel amacı muhatapların karşılıklı birbirlerini dinlemeleri, yeni şeyler öğrenip gelişip değişmeleri ve Mutlak Hakikatin anlaşılması için çabalamaktır. 2. Diyalog dini geleneğin kendi içinde ve diğer dini geleneklerle olmak üzere iki yönlüdür. 3. Diyalog tarafları samimi ve dürüstlükten ödün vermemelidirler. Diyalog sürecinde takiye içerisinde olmamak gerekmektedir. 4. Diyalogun tarafları kendi idealleri ile karşı tarafın uygulamalarını

49 Mahmut Aydın, *Monologdan Diyaloga Çağdaş Hristiyan Düşüncesinde Hristiyan-Müslüman Diyalogu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001, s. 257.

50 Mahmut Aydın, *Dinler Arası Diyalog Mahiyet, İlkeler ve Tartışmalar*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2008, s. 20.

51 Leonard Swidler, "What is Dialogue", *Altitudes of Religions and Ideologies Toward the Outsider*, ed. L. Swidler and P. Mojzes, Lewiston: The Edwin Mellen Press, 1991, s. 26-27.

52 Küng, *Global Responsibility*, s. 105.

53 Maddelerin ayrıntılı açıklaması için bkz. Aydın, *Dinler Arası Diyalog Mahiyet, İlkeler ve Tartışmalar*, s. 26-39.

karşılaştırmamalıdır. 5. Diyalogda her taraf kendini ve inancını bizzat kendisi tanıtmalıdır. Dinler arası diyalog tarafları kendilerini kendi terim ve uygulamalarıyla kendileri tanımlamalıdır.⁵⁴ 6. Diyalog sürecinde her taraf her yönden eşit görülmelidir. 7. Diyalog sürecinde bulunan kişiler hem kendilerinin hem de kendi dini geleneklerinin karşısındaki hakkındaki tutum ve düşüncelerine eleştirel gözle bakmalıdır. 8. Diyalog tarafları, muhatabına karşı nazik olmalı ve ona yakınlık göstermelidir. 9. Diyalog sürecinde taraflar birbirine makul bir tarzda davranmalıdır. Diyalogda taraflar birbirinden duydukları ve öğrendikleri şeyleri samimi şekilde anlamaya çalıştıktan sonra bunların doğruluk ve yanlışlıklarını değerlendirmelidirler.

Knitter'in görüşlerinin şekillenmesinde büyük rol oynamış olan II. Vatikan Konsili dinler arası diyalog açısından önemli bir yere sahiptir. 28 Ekim 1965 tarihi Hıristiyanların kendi dışındakilere yönelik tavırlarında ve anlayışlarında bir dönüm noktası olarak verilmektedir. II. Vatikan Konsili'nin toplandığı bu tarihte Müslümanlar ve diğer dini inanç mensupları hakkındaki Hıristiyan görüşü daha olumlu ve diyalog kurma amaçlı olarak öne sürülmüştür. Resmi olarak ilk defa Hıristiyanlar, diğer inançları saygı gösterilmesi ve diyaloga girilmesi gereken oluşumlar olarak kabul etmiştir. Bu konsil kararları ile Hıristiyanların diğer inanç sahiplerini tanıyabileceği ve dinler arasında eşit şartlarda gerçekleşecek bir diyalogun oluşabileceği düşünülmüştür.⁵⁵

Oysa dini dinler arası diyalogu savunanlar, Hıristiyan dünyasının böyle bir kararı kabul etmesinde, aydınlanma sonrası yaşanan gelişmelerin ve misyonerlik faaliyetlerinin işlerliğinin bozulmasının neden olduğunu itiraf etmektedirler. Hakeza II. Vatikan Konsil'inin temel amacının Kiliseyi yeniden canlandırmak olduğu söylenebilir. Kiliseyi demode olan yapısından kurtarmak ve çağın gereklerine göre yeniden şekillendirme amacı güden bu konsil, çağın gereklerine göre kilisenin kendisini daha iyi anlatabilme yolunu aradığı bir toplantıdır. Dinler arası diyalogu destekleyen II. Vatikan Konsilinde, diğer dinlere saygı gösterilmesi ve onlara dostça yaklaşılması önerilmektedir. Fakat bu Konsilde de açıkça görüleceği gibi diğer dinler İsa hakikatine yaklaştıkları oranında doğru kabul edilmektedir.⁵⁶ Yani Hıristi-

54 Cantwell Smith bu durumu, bir inanç sahibinin diğeri hakkındaki yorumu o inanç sahibince kabul edilmediği sürece doğru olmadığını ifade ederek belirtmiştir. Smith'e göre her hangi bir dinsel gelenekteki inancın anlamını kavramak için o dinsel geleneğin gözüyle inanca bakmak gerektiğini vurgulamaktadır. Smith, *Towards a World Theology*, s. 47, 97.

55 Aydın, *Monologdan Diyaloga*, s. 11-12.

56 Aydın, *Monologdan Diyaloga*, s. 90-95. Konsilde öne sürülen görüşlerin ayrıntılı olarak incelenmesi için bkz. "Vatikan II: Declaration on the Relation of the Church to Non-Christian Religions", *Christianity and Other Religions*, ed. J. Hick, & B. Hebblethwaite, Oxford: Oneworld Publication, 2001, s. 39-44.

yanlar üstünlük psikolojisiyle hareket ederek, saygı söylemlerini hakaret içeren tutumlara çevirmişlerdir. Mesela VI. Paul ve II. Jean Paul gibi papalar çeşitli Müslüman ülkeleri ziyaretleri sonrasında II. Vatikan Konsili kararlarının öncesine dönme arzularını dile getirmişlerdir. Dinler arası diyalog ile birlikte çoğulculuğun savunulacağı ümitleri yeşerirken, Katolik kilisesi mensupları tekrar kapsayıcı hatta dışlayıcı görüşlerine geri dönmüşlerdir.⁵⁷

II. Vatikan Konsili sonrasında meydana gelen gelişmeler, bu konsilde alınan kararların bir tekrarı mahiyetindedir. Farklı dinlere karşı daha eşit davranılması gerektiği yönündeki bireysel eleştiriler de fazla etkili olmamıştır. Konsil sonrası hazırlanan “Diyalog ve Misyon” ve “Diyalog ve İlan” adlı belgelerde, Tanrı-İsa-Kutsal Ruh üçlemesi vurgulanmıştır. Ayrıca kurtuluşun yegane yolunun da Hıristiyanlık olduğu tekrar edilmiştir. Diyalogun daha çok yeni misyonerlik metodu olduğu ima edilmekle birlikte, temel gayenin Hıristiyanlığı diğer dinlere özellikle Müslümanlara tanıtmak olduğu ifade edilmiştir. Bu gayenin altındaki gizli hedef de diğerlerini dinden döndürerek Hıristiyan yapmaktır. Bu noktadaki temel argüman da “bütün insanların Tanrı’ya yönelmelerini” sağlamak olarak belirtilmiştir. Kilise bu fiilleriyle diyalog adı altında başlattığı yeni söylemde samimi olmadığını göstermiştir.⁵⁸

Katolik kilisesinin diyaloga yaklaşımından farklı olarak Dünya Kiliseler Birliği de diyalog konusunda bir rapor yayınlamıştır. Bu rapor 1979 yılında Jamaika’nın Kingston şehrinde yapılan toplantı sonucu oluşmuştur. Rapor “*World Council of Churches, Guidelines on Dialogue with People of Living Faithsand Ideologies* (Yaşayan İnançlar ve İdeolojilerle Diyalog Üzerine İlkeler)” adıyla bilinmektedir. Bu raporun temel ilkeleri şu şekilde özetlenebilir: Diyalog farklı inançlara ve kültürlere sahip insanların arasında olabilir. Aynı kültür ve inanca sahip insanlar diyaloga girmezler. Yani diyalog farklı düşünen insanları bir araya getiren bir birlikteliktir. Daha çok politik ve ortak küresel sorunlar deşifre edilmeli ve diyalog bunun üzerinden yapılmalıdır. Çünkü dini inançlar üzerinden yapılacak her hangi bir diyalog çatışmaya yol açacaktır. Diyaloga giren taraflar eşit insani vasıfta kabul edilmelidir. Karşılıklı saygı ve sevgi ortamı diyalogun gerekli şartlarından bir tanesidir. Ortak amaç birlikte yaşanacak bir dünya meydana getirmektir. Diyalogda taraflar birbirini saygıyla ve can kulağıyla dinlemeli ve karşısındakinden farklı şeyler öğrenmeye çabalamalıdır. Bu çaba değişmeye ve gelişmeye kapı aralayacaktır.⁵⁹

57 Aydın, *Monologdan Diyaloga*, s. 100.

58 Aydın, *Monologdan Diyaloga*, s. 156-166.

59 Aydın, *Monologdan Diyaloga*, s. 225-228.

Dünya Kiliseler Birliğinin ortaya koyduğu ilkeler her ne kadar II. Vatikan Konsilinin bir adım ilerisi olarak görülme imkanı taşısa da temelde İncil'in mesajının insanlara ulaştırılmasında yeni bir metottur. Bu metot evangelizasyonun ve misyonerliğin tıkandığı noktalarda devreye sokulmaktadır. Özellikle son 40 yıldır süregelen diyalog çalışmaları, İncil'in tüm dünya tarafından benimsenmesini amaçlamaktadır. Bu süreçte diğer dinler aracı ve mükemmel dinin gerçekleşmesi için birer yan unsur olarak değerlendirilmektedir. Mutlak hakikat olarak İncil ve Hıristiyanlık ele alınmakta, diğer dinlerin bu mutlak hakikatin kısmî yansıması olduğu ima edilmektedir.⁶⁰ Görülmektedir ki, diyalog çatısı altında bile söylemlerine sadık kalmayan Hıristiyanlar, çifte standart uygulamaktadırlar. Farklı dinler farklı kriterlerle değerlendirilmekte ve her ne kadar kurtuluş için farklı açılımlar getiriliyor gibi görünse de nihai durumda tek kurtuluş yolunun Hıristiyanlık ve İsa-Mesih olduğu iddia edilmektedir. Dinler arası diyalog adı altında yapılacak olan toplantıların ve bu toplantılarda alınan kararların olumlu sonuçları olacağı kesindir. Fakat sorun yapılan şeyin diyalog değil iş birliği olarak tanımlanması gerektiğini ifade etmemektir. Yani yapılan şey yanlış tanımlamayla nitelendirilmektedir.

Son zamanlarda diyalog çalışmaları yeniden artı yönde ivme kazansa da, Aydın'ın söylemiyle bu diyalog çalışmalarında görüşmeler çay muhabbetinden öteye gitmemiştir. Teolojik problemler ya da çatışılan mevzulara girilmemiştir.⁶¹ Mesela teist karakterli dinlerin Tanrı inancının olması onların ortak bir temele sahip olduğu yorumlarıyla, diyalogun kolay bir şekilde gerçekleşebileceği düşüncesine karşı, ortak olan Tanrı düşüncesinin her dinde aynı Tanrı'yı ifade edip etmediği tartışmalıdır.

Knitter, küresel sorunların tartışıldığı ve ortak problem olarak kabul edildiği, aynı zamanda bu sorunların çözümünün tartışıldığı ilişkiye diyalog demektedir. Yukarıda görülmektedir ki diyalog denen olgu çok daha farklı bir şekilde algılanmaktadır. Bu nedenle dünyadaki açlık, sefalet, adaletsizlik, zulüm, çevre kirliliği vb. olumsuz hususların çözümü için diyalogun şart olduğunu düşünmek anlamsızdır. Dinler arası diyalog çalışmalarının bu noktalara varmadan teolojik hususlarda veya çatışmalarda tıkandığına şahit olduk. Sonuç olarak Knitter'in düşüncelerinden yola çıkarak, diyalog mu iş birliği mi sorusuna kanaatimce dinler arası iş birliği adını vermek daha doğru olacaktır. Çünkü diyalog olarak nitelenen şeyde hakikat ve kurtuluş prob-

60 John Hick, II. Vatikan Konsilinde alınan kararların yetersiz ve Hıristiyan merkezli olduğunu savunarak diğer dinlerin Hıristiyanlığa hazırlayıcı aşama olarak görülmesinin, dini çoğulculuk ve diyalog anlayışıyla bağdaşmayacağını söylemektedir. bkz. John Hick, *God and Universe of Faith*, Oxford: Oneworld Publications Ltd., 1993, s. 127.

61 Aydın, *Monologdan Diyaloga*, s. 104.

lemleri temelinde teolojik tartışmalar ve bilgi alış-verişi söz konusudur. Oysa Knitter'in diyalog anlayışında bu tartışmalar göz ardı edilip, mesele tamamen dünyevi seviyeye indirgenmektedir. İş birliğinden kasıt ise, dünyamızda var olan çeşitli problemlerin dinlerin müntesipleri tarafından gerçekleştirilecek ortak bir çalışma ile çözülmesidir. Bu açıklamadan yola çıkarak Knitter'in aslında iş birliği olarak nitelenebilecek vakıâyı, doğasında başka tazammunları olan diyalog ile açıklamasının yanlış bir tutum olduğu sonucuna varabiliriz.

Farklı dini inançların bir arada yaşaması gerçeğinin, bir dini inancın kendini diğerleri üzerinde görmesiyle yıkılacağı ve dini işbirliğinin diyalog olmadan gerçekleşmeyeceği⁶² hatta dünyadaki adalet ve barışın gerçekleşmesi için dinler arası diyalogun zorunlu olduğu⁶³ gibi yorumlar, temellendirilmesi zor düşüncelerdir. Çünkü bir dinin kendisini hak görmesiyle beraber diğerleriyle hoşgörü içerisinde yaşadığı İslam dünyasında görülmüştür. Ayrıca dinlerin diyalog olmadan dünyevi sorunlara çare olamayacağı görüşü de ideolojik çoğulculuk kapsamında değerlendirilebilir. Oysa teolojik olarak her hangi bir ortak nokta bulunmasa dahi iş birliği söz konusu olabilir. Dolayısıyla Knitter'in bahsettiği bağlamda, diğerine karşı kullanılacak her türlü tolerans ve hoşgörüyü, hatta bir arada barış içerisinde yaşamayı ifade edebilecek kavram, her hangi bir diyalog çağrıştırmayacaktır.

Sonuç

Diyalogun tanım ve ilkelerinden yola çıkarak Paul Knitter'in kurtuluş teolojisi ve karşılıklı küresel sorumluluk modelleri çerçevesinde çizdiği dinler arası diyalog anlayışının hem kavramsal hem de ilkesel bazda imkansız olduğu sonucuna vardık. Çünkü dinler arası diyalog kavramının çıkış noktası pratik kaygılardan çok teolojik yansımaları olan mevzulardır. Ayrıca bu kavramın siyasi ve felsefi alt yapısına bakıldığında çok da masum içeriğinin olmadığı fark edilmektedir. Üstelik Knitter'in amacının diyalog kavramının mahiyetinde değişmeye gitmek olduğunu varsaysak bile, bu durumda kavramın kendisinin değişmesi gerektiği ve dinler arası iş birliği kavramının daha makul olacağı görülmektedir. Fakat böyle bir amacın olmadığı D'Costa'nın eleştirilerinde mündemiçtir. Dolayısıyla Knitter'in bahse konu

62 Hüsnü E. Bodur, "Dini Çoğulculuk ve Sosyal Dayanışma" II. *Din Şûrası*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, s. 28.

63 Mesela Cihat Şeker, insanlığın karşılaştığı çeşitli problemler için dinler arası diyalogun zorunlu olduğunu düşünmektedir. Diyalogun olmadığı yerde çatışmanın kaçınılmazlığına dikkat çeken Şeker, diyalogun dinin hakikat ve kurtuluş düşüncesine zarar vermemesi gerektiğini de vurgulamaktadır. Bkz. "Dinler arası Diyalogun İnşasında 'Adaletin' Önemi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 33.

olan iki teorisi kapsamında işlediği diyalog anlayışının, her türlü dini ve felsefi tutumu dışlayan bir model olduğu savunulabilir. Tabîki dünyamızda var olan her türlü sorun ve olumsuzluklara karşı en önemli adımların dinler aracılığıyla atılabileceğini kabul etmekteyiz. Fakat bu sorunlara çarenin, dinlerin teolojik hükümlerini değiştirerek ya da görmezden gelerek sadece pratik bakış açısına sahip dinler arası diyalogda değil, dinler arası iş birliğini ön gören düşüncelerde olduğu kabul edilebilir.

Kaynakça

- Aydın, Mahmut, *Dinler Arası Diyalog Mahiyet, İlkeler ve Tartışmalar*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2008.
- _____, "Dinsel Çoğulculuk Modelinin 'Öteki ile Barış İçinde Birlikte Yaşamaya Katkısı'", *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, ss. 301-322.
- _____, *Monologdan Diyaloga Çağdaş Hristiyan Düşüncesinde Hristiyan-Müslüman Diyalogu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- _____, "Müslüman-Hristiyan Diyalogunun Geleceği", *II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003, ss. 96-108.
- _____, "Özgürlük Teolojisi Bağlamında Yeni Bir Dinler Teolojisine Doğru", *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, ss. 279-301.
- Bodur, Hüsnü E., "Dini Çoğulculuk ve Sosyal Dayanışma", *II. Din Şurası*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, ss. 21-29.
- Çalışkan, İsmail, "Bir Tutum Olarak Ötekine Yaklaşımın Kuran'ı Temelleri", *CÜİFD*, C. XI, S. 1, 2007, ss. 7-28.
- D'Costa, Gavin "Christ, the Trinity and Religious Plurality", *Christian Uniqueness Reconsidered: The Myth of a Pluralistic Theology of Religions*, ed. G. D'Costa, New York: Maryknoll: Orbis Books, 1990, ss. 16-30.
- _____, "Dinlerle İlgili Çoğulcu Bakış Açısının İmkansızlığı", *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- _____, "The Pluralist Paradigm in the Christian Theology of Religions", *Scotting Journal of Theology*, Vol. 39, ss. 211-224.
- Durak, Nejd, "Küreselleşme Evrensel Bir Etik İmkânı Sağlar mı?" *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 23, 2009/2, ss. 33-49.
- Heim, S. Mark, *Salvations: Truth and Difference in Religion* (3 b.). New York: Orbis Books, 1999.
- Hick, John, "A Particularist View: A Post-Enlightenment Approach (Response)", *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, ed. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, ss. 181-186.
- _____, *God and Universe of Faith*, Oxford: Oneworld Publications Ltd., 1993.
- _____, *Dialogues in the Philosophy of Religion*, New York: Palgrave Macmillan, 2001.
- _____, *The Myth of God Incarnate*, London: SCM Press LTD., 1977.

- Knitter, Paul F. "Çoğulcu Model Batı Kaynaklı Bir Dayatma Mı? Beş Kesimin Sesiyle Yanıt", *Hıristiyan Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, s. 173-193.
- _____, *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Toward the World Religions*, New York: Maryknoll: Orbis Books, 1994.
- _____, *One Earth Many Religion: Multifaith Dialogue & Global Responsibility*, Marknoll: OrbissBooks, 1995.
- _____, "Toward a Liberation Theology of Religion", *The Myth of Christian Uniqueness*, ed. J. Hick, & P. F. Knitter, London: SCM Press, 1988, s. 178-200.
- Knitter, Paul F. and Netland, Harold A., "Opening Remarks", *Can Only One Religion Be True?: A Dialogue*, Ed. Robert B. Stewart, Minneapolis, MN: FortressPress, 2013.
- Köylü, Mustafa, *Dinler Arası Diyalog* (2 b.). İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- _____, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, İstanbul: Dem Yayınları, 2010.
- Kraemer, Hendrik, *The Christian Message in a Non-Christian World*, London: Edinburgh House, 1938.
- Küng, Hans, *Christianity and World Religions: Path of Dialogue Islam, Hinduizm and Buddhism*, New York: Maryknoll: Orbis Books, 1993.
- _____, "Is There One True Religion? An Essay in Establishing Ecumenical Criteria", *Christianity and Other Religions*, ed. J. Hick & B. Hebblethwaite, Oxford: Oneworld Publacition, 2001, ss. 118-146.
- _____, *Global Responsibility: In Search of a New World Ethic*, New York: Crossroad, 1991.
- McGrath, A. E., "The Christian Church's Response to Pluralism", *JETS*, Vol. 4, N. 35, 1992.
- Race, Alan, *Christians and Religious Pluralism: Patterns in the Christian Theology of Religions*, London: SCM Press, 1983.
- Sharpe, Eric J., "The Goal of Inter-Religious Dialogue.", *Truth and Dialogue*, ed. J. Hick, London: Sheldon Press, 1979.
- Smith, W. Cantwell, *The Faith of Other Men*, New York: Harper Toechbooks, 1972.
- _____, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion* (3 b.). London: The Macmillan Press, 1989.
- Swidler, Leonard, "Towards a 'Universal Declaration of Global Ethos'", *Journal of Ecumenical Studies*, Vol. 42, No. 3, 2007.
- _____, "What is Dialogue", *Altitudes of Religions and Ideologies Toward the Outsider*, ed. L. Swidlerand P. Mojzes, Lewiston: The Edwin Mellen Press, 1991.
- Şeker, Cihat, *Dinler arası Diyalogun İnşasında 'Adaletin' Önemi*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 33.
- "Vatikan II: Declaration on the Relation of the Church to Non-Christian Religions", *Christianity and Other Religions*, ed. J. Hick, & B. Hebblethwaite, Oxford: Oneworld Publication, 2001, s. 39-44.